

ՀԱՂՎԱԾՆԵՐ. С Т А Т Ы И. ARTICLES.

ԱՆՀԱՏԱԿԱՆ ԼԵԶՎԱՇԽԱՐՀԻ ՇԵՐՏԱՅԻՆ ԴՐՍԵՎՈՐՈՒՄՆԵՐԸ (ըստ Էդ. Աթայանի՝ մարդկության կյանքի մակրոփուլերի տեսության)

Բանասիր. գիտ. թեկնածու Ս. Գ. Հովհաննիսյան

Հիմնաբառեր: Լեզու, լեզվի զարգացում, ներքին աշխարհ, օբյեկտիվ իրականություն, անհատական լեզվաշխարհի զարգացման փուլեր:

Լեզուն՝ որպես իրականության հնչյունային վերարտադրություն, մարդուց դուրս հնարավոր չէ դիտարկել: Մյուս կողմից՝ ժամանակակից մարդու համար այն իսկապես գոյություն ունի նաև իրենից դուրս՝ որպես օբյեկտիվ իրականության անքակտելի մի բաղադրիչ, որպես ընդհանուր, վերացարկված կամ վերացարկելի մի գոյություն, որը կիրառականություն, գործառնություն է ստանում այդ իրականության այլ բաղադրիչների միջև որոշակի հարաբերություններ առաջանալուն գուցա հետ:

Այստեղ «ժամանակակից մարդ» արտահայտությունը պայմանականորեն ենք գործածում՝ նկատի ունենալով օբյեկտիվ իրականության մասին առնվազն կենսական տարրական գիտելիքներ ունեցող մարդուն, այսինքն՝ նախամարդկային հասարակարգի փուլը արդեն հաղթահարած մարդ արարածին: Այս առումով հանդիպադրելի են ժամանակակից մարդու և ընդհանրապես մարդկային ցեղի լեզվաշխարհի ձևավորման ու զարգացման ընթացքները: Ցանկացած իրողության զարգացման ընթացք կարելի է առնվազն պայմանականորեն բաժանել որոշակի փուլերի, որոնց շնորհիվ մատչելի է դառնում տվյալ իրողության կայացման դիտարկումը: Էդ. Աթայանի՝ մարդկության կյանքի մակրոփուլերի տեսությունն ըստ էության կարելի է պատճենել նաև մարդկային լեզվի զարգացման ընթացքի վրա, և սա այնքան էլ զարմանալի չպիտի թվա, քանի

որ լեզվի զարգացումն ուղղակիորեն կախված է մարդու՝ որպես օրգանիզմի և բանական էակի զարգացումից¹:

Մարդկային հասարակությունը, իր առաջացման նախնական փուլերում հայտնվելով չբացահայտված-չբացատրված միջավայրում կամ իրականության մեջ, ասես ակամա ստիպված է լինում մասնիկ առ մասնիկ ճանաչելու և ընկալելու այդ իրականությունը՝ առաջին հերթին մի տեսակ բնագոյով փորձելով ապահովել իր գոտ ֆիզիկական ապահովությունն ու գոյությունը, հետո միայն անցնում է այդ իրականության վերլուծությանը (ընդ որում իրականության վերլուծության գործընթացը կարող է ընթանալ իրականության վերաբերյալ արդեն ամբարված գիտելիքի սահմաններում)²: Եվ դա հետաքրքիր մեխանիզմ է այնքանով, որ սեփական գիտելիքի սահմաններում վերլուծելով իրականությունը՝ յուրացվում են նաև այլ, նոր տեղեկատվություն-միավորներ: Այդ նոր տեղեկատվություն-միավորները կարող են լինել ներքին հիմնական վերլուծությանը զուգահեռ ընթացող ընդհատական կամ ամբողջական՝ ձևաբովանդակային առումով չտարոորոշված, և կարող են լինել հիմնական վերլուծությանը անմիջաբար կամ որևէ միջարկումով հաջորդող, դարձյալ ընդհատական կամ ամբողջական՝ ձևաբովանդակային առումով տարոորոշված: Սա նշանակում է, որ դեռևս չնյութականացած լեզուն, այն լեզուն, որը դեռևս անվանում է անհատական ներքին իրականությունը՝ իր բոլոր հնարավոր զարգացումներով, ներունակ է մի տեսակ «ինքնասնման»՝ սեփական առկա տարրերից նոր միավորների ծնունդ տալու ճանապարհով, այսինքն՝ ցանկացած տեղեկատվություն, որը արդեն առկա է մարդու ներքին իրականության մեջ, կարող է հիմք դառնալ այլ տեղեկատվության գոյացման համար, օրինակ՝ ինչ-որ մեկին ասված ընդամենը մեկ

¹ Ст'ю Э. Атаян, Душа и ее отображение, Москва, 2012, էջ 93 և հջ.:

² «Արդեն ամբարված գիտելիք» արտահայտությամբ նկատի ունենք տեղեկատվության այն ամբողջությունը, որ մինչև տվյալ վերլուծության պահը անհատի ենթագիտակցության մեջ առկա է, ընդ որում մի կողմից՝ իրեն մինչ այդ տրված կենսագործունեության ընթացքի ու միջավայրի, մյուս կողմից՝ այդ պահին վերլուծվելու ենթակա իրականության վերաբերյալ եղածը:

բառն իսկ բավարար է ընկալողի ներքին վերլուծության, այսինքն՝ լեզվական նոր միավորների առաջացման համար, ընդ որում այդ նոր միավորները կարող են ծավալային առումով կա՛մ համընկնել, կա՛մ չհամընկնել «ծնող» միավորի հետ: Այլ կերպ ասած՝ որպես տեղեկատվություն փոխանցված մեկ բառային միավորի վերլուծությունը կարող է դարձյալ մեկ բառ լինել կամ մի ամբողջ կապակցված միտք՝ նախադասությունից ընդհուպ մինչև տեքստ: Այնուամենայնիվ, այդ ինքնասնման գործընթացը ենթադրում է ձևախմբաստային գոնե հարաբերական որոշակիություն³ ունեցող այնպիսի տարրեր, որոնք կարող են որպես ելակետ ծառայել առավել խոշոր միավորների ձևավորման համար: Այս առումով՝ անհատական ներքին վերլուծությունների ծավալն ու որակը ուղղակիորեն կախված են տվյալ անհատի լեզվական աշխարհը բաղադրող ձևախմբաստային տարրերի քանակից և որակից: Այդ տարրերի իմաստային դաշտի ճկունության չափից է կախված դրանց՝ նոր միավորներ ձևավորելու հնարավորությունը: Օրինակ՝ եթե տվյալ բառը չի կարող կիրառություն ստանալ իր ուղիղ իմաստից տարբեր որևէ այլ իմաստով, ապա այդ բառից բաղադրվող ավելի խոշոր տեղեկատվական միավորները հիմնված կլինեն միայն նրա ուղիղ իմաստի վրա. սա բնականաբար սահմանափակում է տվյալ բառի գործածության հնարավորությունները: Եվ հանուն արդարության՝ արժեք ընդունել, որ լեզվի արտահայտչականության անսահմանափակ հնարավորությունները պայմանավորված են ոչ այնքան կամ նույնիսկ ոչ թե բառերի ձևային քանակությամբ, այլ բառերի իմաստային դաշտի ճկունության չափով. չկան բացարձակ մենիմաստ բառեր, նույնիսկ ամենանեղ նշանակության մասնագիտական բառը կարելի է կիրառել՝ հիմնական իմաստին հավելելով որևէ այլ իմաստային երանգ:

³ Այստեղ վերապահորեն ենք խոսում բառի ձևիմաստային որոշակիության մասին՝ հաշվի առնելով այս միավորի իմաստային դաշտի հարափոփոխ լինելը (սկսած դիպվածայնորեն ներդրված իմաստներից ընդհուպ մինչև պատմական իմաստափոխություն) և նրա ձևի՝ հնչյունակազմի՝ ժամանակի ընթացքում զարգացման հակումը:

Ցանկացած անհատի (սկսած մարդկային հասարակության նախահայր առաջին առանձնակից ընդհուպ մինչև ժամանակակից նորածինը) լեզվական աշխարհը սկիզբ է առնում սեփական ներքին և արտաքին օբյեկտիվ իրականությունների միջև իր համար որպես «կամուրջ» առաջացած ընդամենը մեկ բառից՝ այն առաջին անվանումից, որը ազդակ է դառնում գիտակցության նախատրամադրվածության՝ բուն գիտակցության վերածվելու համար: Եվ միայն այդ ժամանակամիջոցում է, որ բառը՝ որպես անվանող միավոր, կարող է ունենալ ընդամենը մեկ իմաստ կամ նշանակություն. միևնույն հնչյունային ձևը, յուրաքանչյուր անգամ կիրառվելով, ձեռք է բերում իր նախնական իմաստին գումարված այլևայլ հավելումներ՝ գերակշռորեն կամ նվազագույնս պահպանելով իր նախնական նշանակությունը: Սակայն անհրաժեշտ է հաշվի առնել, որ անհատի ներքին և արտաքին իրականությունների միջև առաջին կամուրջը՝ այն, ինչը «բառ» անվանեցինք, ձևային առումով համագործածական, հնչյունական «կայացած», հոդաբաշխ տեսքով չէ ի հայտ գալիս:

Ուրեմն ամբարված գիտելիքը՝ սկսած իրականության բացահայտված-բացատրված միավորներից մինչև դրանց վերլուծությունները, ամբազրվում է լեզվական միավորների և դրանց միջև հարաբերությունների միջոցով: Սա հիմք է դառնում լեզվաշխարհի ձևավորման համար, որը որոշակի շերտավորում, սահմանների ընդլայնման և իր իսկ սահմաններում զարգացման ներուժ ունեցող միշտ վերացական, աննյութեղեն գոյություն է՝ պարբերաբար գործնականություն, նյութեղենություն դրսևորելով՝ կախված տվյալ տարածաժամանակային պահանջներից, արտաքին գործոններից: Այս գործընթացը հենվում և կարգավորվում է «լեզվի երկու հիմնական յուրահատկություններով՝ ստեղծել բառեր, իսկ բառերից՝ նախադասություններ»⁴ :

⁴*F. Armstrong, W. Stokoe, Sh. Wilcox, Gesture and the Nature of Language, Cambridge, 1995, p. 15:*

Լեզվաշխարհի առանձին շերտերի ձևավորումը կախված է ճանաչողական գործընթացում ստացվող, հավաքվող միավորների որակից ու քանակից: Այդ շերտերն ըստ էության չեն կարող միաչափ զարգացած լինել և չեն կարող միևնույն չափն ունենալ: Լեզվաշխարհի շերտերի ծավալային հարաբերակցությունը ուղիղ համեմատական է ճանաչողական գործընթացին, այդ գործընթացի շրջանակներում ստացվող գիտելիքային միավորների արժևորմանը և վերլուծությանը, ինչպես նաև եղած գիտելիքի հետագա շրջանառման, կիրառության հաճախականությանը կամ պարբերականությանը: Անհատական լեզվաշխարհը ձևավորվում և զարգանում է գործնականում նույն մեխանիզմով, ինչ որ ընդհանրապես մարդկային լեզուն, սակայն մի էական տարբերությամբ. եթե մարդկությունը լեզվի, լեզվաշխարհի ձևավորման համար անցել է մի ամբողջ պատմություն՝ տարածաժամանակային հսկայական վայրիվերումներով և շրջապտույտներով, ապա անհատի լեզվաշխարհի ձևավորման և զարգացման համար պահանջվում է անհամեմատ փոքր ժամանակահատված: Նոր աշխարհ եկած մարդուն բառացիորեն մատուցվում են ֆիզիկական գոյության համար անհրաժեշտ իրականության հիմնական մասնիկները՝ իրենց հնչյունային վերարտադրությամբ՝ այդպիսով կրճատելով այն բարդ գործընթացը, որ ստիպված էր լինելու անցնել անհատը, եթե ինքնուրույնաբար հաղթահարեր այդ ճանաչման, տարբերակման ընթացքը: Ժամանակակից անհատը ասես ազատված է իրականության մասնիկների վերաբերյալ տարրական գիտելիքները սեփական փորձով հավաքելու «բեռից», և նրան մնում է միայն անցնել լեզվաշխարհի զարգացման և ընդլայնման գործին կամ, ինչպես երբևէ ասվել է, զարգանալ ճիշից մինչև խոսք⁵: Անհատական լեզվաշխարհի զարգացումն ու ընդլայնումը կախված է տվյալ անհատի՝ իրականության արժևորման և իր իսկ գործունեության նպատակայնությունից, և ահա թե ինչու է տվյալ անհատի լեզվական աշխարհը վե-

⁵ Տե՛ս O. Jespersen, *Language: Its Nature, Development and Origin*, Copenhagen, 1922, էջ 105:

բացականորեն և ակամա մարդուն տրված լեզուն վերածվում «անձնական միտք-գաղափարի, որ ենթակա չէ բացատրության, թե ինչու հենց այդպիսին»⁶, դժվար է բացատրել: Այդ արժևորման ու գործունեության ձևը և որակն են թելադրում, թե տվյալ անհատի լեզվաշխարհը բաղադրող ո՛ր շերտը կլինի առավել կամ նվազ գերիշխող, և թե լեզվական ինչպիսի դրսևորումներ կլինեն առաջնային կամ երկրորդական կիրառության: Ըստ այդմ՝ լեզվական այս կամ այն դրսևորումները կարող են ունենալ դրսևորման, կիրառման մեծ հաճախականություն կամ պարզապես լինել պասիվ վիճակում՝ մնալով ասես պահեստային գիտելիքի հնարավոր արտահայտության ձև: Եթե մարդկության պատմության կտրվածքով ընդհանուր, վերացարկված կամ վերացարկելի լեզվաշխարհը ընդհանուր առմամբ նույն կառուցվածքն ու ծավալն ունի, ապա անհատական լեզվաշխարհների կառուցվածքն ու ծավալները երբեք չեն կարող կադապարային կամ ճշգրիտ կերպով համընկնել: Դրանք կարող են ընդամենը մոտ լինել իրար այն շերտերի առումներով, որոնցով որ սերտորեն առնչվում են միմյանց հետ: Ավելին, միևնույն անհատի լեզվաշխարհի շերտերի միջև գերիշխման դերերը և դրանց ծավալները ինքնին փոփոխական են՝ կախված տարածաժամանակային առանձին, անհատական կամ փոքր հատույթում տվյալ անհատի ունեցած գործունեությունից, իրականության վերլուծության ձևից ու որակից, ինչպես նաև նրա նպատակներից: Յուրաքանչյուր անհատ ապրում է կենսաբանորեն իրեն հասանելի իրականությունը՝ նախ կարևորելով իրականության պարզագույն մասնիկները, սովորելով ընդամենը ֆիզիկապես ապրել, և այդ ընթացքում ձևավորվում է նրա լեզվաշխարհի նախնական, հիմնական շերտը՝ ապահովելով առողջ կամուրջ իր ներքին և իրեն տրված արտաքին աշխարհի միջև, այնուհետև տեղի է ունենում վերելք դեպի լեզվաշխարհի մյուս շերտի ձևավորում, երբ անհատը արդեն արժեքներ ու գնահատականներ է տալիս իր հավաքած այդ տարրական գիտելիքներին՝ այդպիսով ակամա մեկուսացնելով, հետին պլան թողնելով այն

⁶ J. Hurford, *The Origins of Language*. Oxford, 2014, p. 28:

գիտելիքները, որոնք ընդամենը իր կենսական գոյությունն են ապահովում: Սրան հաջորդում է լեզվաշխարհի վերին շերտի ձևավորումը, որը իրականանում է տվյալ անհատի ներքին ու իրեն տրված արտաքին աշխարհի ոչ թե կամ ոչ այնքան բաղադրող միավորների, մասնիկների ճանաչման ու ամբարման հաշվին, այլ հենց այն կամրջի տեսակի, որակի, ծավալի գնահատման ու վերլուծության հաշվին: Օրինակ՝ մարդը ծնվում է կենսաբանական ծարավի զգացման նախատրամադրվածությամբ, դեռ չի ճանաչում ջուրը՝ որպես իրականության մասնիկ, նրան սովորեցնում են տվյալ կենսաբանական պահանջը բավարարելու ձևը և այն լեզվական միավորը, որով կարող է հետագայում ապահովել ծարավը հագեցնելու կենսական պահանջը, այդ պահին նրա համար ջուրը որպես արևոյթ և նրա անվանումը դեռ կարևորված են, սակայն իր զարգացման ընթացքում և՛ բառը, և՛ այդ կենսական պահանջը վերածվում են երկրորդականի՝ զրկվելով հատուկ ուշադրությունից՝ մնալով անհատի ընդհանուր գործունեության մի տեսակ երկրորդ ժապավենում: Ջրի մասին այդ տարրական գիտելիքը կարող է վերլուծվել՝ առաջացնելով լեզվաշխարհի երկրորդ մակարդակը, որտեղ անհատն արդեն գիտակցում է ջրի ու մյուս տարրերի տարբերությունը, դրանց միջև հարաբերությունները և այլն: Սրան հաջորդում է լեզվաշխարհի վերին մակարդակի առաջացումը, երբ մարդու համար ջուրը այլևս միայն ծարավ հագեցնելու ձև չէ, այդ բառի մեջ անհատն արդեն կարող է այլ որակի տեղեկատվություն փնտրել կամ տեղադրել (հիշենք, օրինակ, բառի բազմիմաստության, փոխաբերական իմաստով գործածվելու, կայուն դարձվածային կամ հեղինակային դարձվածներ կազմելու հնարավորությունները): Սա լեզվական միջավայրին անհատի վերջնականորեն հարմարվելու և իր տեղը գտնելու ընթացքն է, որի նախնական կամ տարրական մեխանիզմը հասկանալն ու բացատրելը կարծես թե հնարավոր է որոշակի փորձերի միջոցով⁷: Եվ այն հավերժական

⁷ См. М. Тимофеева, Введение в экспериментальную когнитивную лингвистику, Новосибирск, 2010, էջ 72 և հջ.:

հարցը, թե ինչով է մարդը տարբերվում բնության մյուս օրգանիզմներից, կարծես թե կարելի է բացատրել լեզվաշխարհի նշված վերին շերտի գոյությամբ կամ գոյության նախադրյալով: Մարդու համար բավարար չէ ընդամենը կենսական պահանջների հիման վրա իրականության մասնիկների տարբերակումը, մարդը փնտրելու և արժևորելու անընդհատական գործընթացի մեջ է, և փաստորեն գերազանցապես ապրում է լեզվաշխարհի վերին շերտում կամ գուցե ապրում է այդ շերտի շնորհիվ:

Բնականաբար, այդ շերտերը միմյանցից խստորեն անջրպետված չեն, դրանք անընդհատ փոխադարձ անցումներ են ունենում, զանազան արտաքին գործոնների ազդեցությամբ պարբերաբար մի շերտը դառնում է մյուսների հանդեպ գերիշխող կամ՝ ընդհակառակը և այլն: Այսպիսի անցումների հաճախականությունն ու լեզվաշխարհի շերտերի հարաբերակցությունը ևս կախված է տվյալ անհատի կամ հասարակության կենսագործունեության որակից: Այսպես, օրինակ, մարդկության պատմության տարբեր ժամանակափուլերում տեխնիկական կամ մշակութային տարբեր խտություններ են գոյություն ունեցել, և այդ խտություններից կախված՝ մարդկային լեզուն ընդլայնվել և լրացվել է համապատասխան անվանողական միավորներով: Ճիշտ այսպես էլ անհատական լեզվաշխարհի առումով է. կյանքի տարբեր փուլերում միևնույն անհատի լեզվական աշխարհում տեղի են ունենում փոփոխություններ՝ կախված տվյալ փուլում նրա գործունեությունից: Վաղ մանկության շրջանում նրա խոսքը բաղկացած է թոթովանքներից, որոնք ընդամենը անվանում են նրա համար կենսականորեն անհրաժեշտ իրերը և հարաբերությունները, աստիճանաբար խոսքի որակը հղկվում, և լեզվաշխարհն ընդլայնվում է՝ ձեռք բերելով անկրկնելիություն՝ այդպիսով ասես նույնանալով տվյալ անհատի հետ այնքան, որ նույնիսկ խոսքային որոշակի միավորների շնորհիվ կարելի է որսալ այս կամ այն անձնավորության դիմագիծը, թե. «Նա այդպիսի բան ասած չէր լինի, որովհետև նա այդպես չի խոսում», կամ՝ «Գիտեի, որ այդպես կպատասխանի, դա նրա բառն է»:

Ընդհանուր մարդկային լեզվաշխարհը երանգային կամ արտահայտության որակների առումով չեզոք է, իսկ անհատական լեզվաշխարհի յուրաքանչյուր շերտը կարող է ունենալ երանգային կամ որակային տարբեր դրսևորումներ (խոսքը ոճերի մասին է), որոնք գերազանցապես պայմանավորված են դարձյալ արտաքին գործոններով: Լեզվական աշխարհի զարգացման մեջ կարելի է տարբերակել 3 փուլ, որոնցից առաջինը պարզապես լեզվական գիտելիքի ամբարման փուլն է, որին զուգահեռ տեղի է ունենում մարդու իրականության ճանաչման գործընթացը, երկրորդը՝ այդ գիտելիքի ամրակայման ընթացքն է, իսկ երրորդը ամբարված գիտելիքի վերլուծության և օտարման փուլն է, որի շնորհիվ տեղի է ունենում մարդու հոգեմտավոր և լեզվամտածական աշխարհների կատարելագործումը ընդհուպ մինչև մշակութային արժեքի վերածվելը:

Ключевые слова: язык, развитие языка, внутренний мир, объективная реальность, этапы развития личного языкового мира.

Տ. Գ. Օգանեսյան - Проявления слоев индивидуального языкового мира (по теории Э. Атаяна о макроэтапах человеческой жизни).- В развитии языкового мира можно выделить 3 этапа, первый из которых-просто этап накопления языковых знаний, параллельно с которым происходит процесс познания действительности человека, второй-процесс укрепления этого знания, а третий-этап анализа и отчуждения накопленного знания, благодаря которому происходит совершенствование психического и языкового миров человека вплоть до его превращения в культурную ценность.

Keywords: language, language development, inner world, objective reality, stages of development of personal language world.

S. G. Hovhannisyan - Layered Manifestations of the Individual Language World (According to E. Atayan's Theory of Macro stages of Human Life).- There are 3 stages in the development of the language world, the first of which is simply the stage of accumulation of elementary knowledge through the language signs, in parallel with which the process of cognition of human reality

takes place, the second is the process of strengthening this knowledge, and the third is the stage of analysis and alienation of accumulated knowledge, thanks to which the psychical and language worlds of a person are improved up to its transformation into a cultural value.